

Іваненко М. А.,

аспірант відділу проблем цивільного, трудового та підприємницького права
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН УкраїниСПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ РЕСТИТУЦІЇ
ТА ВІНДИКАЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Дану статтю присвячено дослідженню питання місця реституції в системі схожих за правовою конструкцією інститутів цивільного права України. Здійснюючи аналіз норм права, якими регламентуються підстави та порядок застосування реституції, автором було окреслено особливості співвідношення даного цивільно-правового інституту з такими правовими категоріями, як віндикація, кондикція, безпідставне збагачення. Окрім того, в даній статті зроблено спробу виділи види реституції – реституцію володіння та компенсаційну реституцію, залежно від властивостей предмету, який передається в якості виконання за недійсним правочином. Здійснивши дослідження, автор дійшов висновку, що реституція хоч і має схожі з іншими інститутами цивільного права риси, є самостійним способом захисту та відновлення порушеного права.

Ключові слова: реституція, реституційний позов, безпідставне збагачення, віндикація, кондикція.

Постановка проблеми та стан дослідження. Дослідженню питань цивільно-правової природи реституції, його місця в системі інститутів цивільного права та його співвідношення із схожими правовими конструкціями присвячено чимало наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних цивілістів. На жаль, на сьогодні єдиною позицією щодо співвідношення таких цивільно-правових інститутів, як реституція та віндикація, так і не було сформувано, що викликає чимало суперечливих моментів саме під час практичного застосування досліджуваних способів захисту права. Серед науковців, які займалися дослідженням окресленого вище питання, слід зазначити таких авторів, як Ансон В., Брагинський М.І., Витрянський В.В., Дженкс Е., Карабань В.Я., Кетс Х., Климович А.В., Кривенко В.В., Макарова О.В., Матвєєв Ю.Г., Ротань В.Г., Саватьє Р., Семчик В.І., Солом'яний В.Р., Сергєєв А.П., Скловський К.И., Толстой Ю.К., Тузов Д.О., Флейшиц Е.А., Цвайгерт К., Шапп Я., Ярема А.Г. та інші.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правовий інститут реституції можна розглядати як різновид віндикації. Саме таку точку зору висловлюють деякі науковці. Зокрема, Н.В. Рабинович, Д.О. Тузов. Останній навіть наголошує, що реституція може бути як різновидом віндикації, так і різновидом безпідставного збагачення. В залежності від того, на якому позові базується витребування майна, Тузов Д.О. розрізняє реституцію володіння та реституцію компенсаційну. Перша реалізується на підставі віндикаційного позову, – якщо мова йде про повернення речей, визначених індивідуальними ознаками,

в другому випадку – в разі повернення речей з родовими ознаками – пред'являється кондикційна вимога. Той факт, що річ була отримана на підставі недійсного правочину, не в змозі вплинути на правову природу позову про її витребування. Саме з цієї причини реституцію володіння можна розглядати як приватний випадок віндикації, з тією лише особливістю, що в якості віндиканта та незаконного володільця виступають сторони недійсного правочину [1, с. 93].

Для того, щоб впевнено відповісти на питання, яким чином співвідносяться цивільно-правові інститути реституція і віндикація, необхідно проаналізувати характерні риси та особливості обох правових категорій. Отже, по-перше, як нами вже було зазначено, віндикація – це вимога неволодіючого власника до володіючого невластника. Тобто основне, на що слід звернути увагу, – це наявність переходу права власності на річ від однієї особи до іншої. На відміну від цього, у випадку з реституцією у набувача не виникає і не може виникнути права власності (іншого права титульного володіння) на індивідуально визначену річ, а тому його не можна розглядати як безпідставно збагаченого [2, с. 211], тобто такого, який збагатився за рахунок іншої особи без достатніх для цього правових підстав. Загальновідомо, що недійсний правочин не спричиняє виникнення права власності, навіть якщо сторони по ньому в якості виконання передали одна одній певні речі. Наприклад, особа, так званий відчужувач, передав річ, а набувач її прийняв, а останній, в свою чергу, передав гроші і відчужувач виступив уже в ролі набувача. Оскільки реституція застосовується у двосторонніх правочинах, то, відповідно, обидві сторони одночасно є і відчужувачем, і набувачем у зобов'язанні, яке вони створили для себе. Однак в силу специфічності правочину – його недійсності, особи не набувають права власності на передане їм в якості виконання, адже вже в момент такої передачі у них виникає обов'язок повернути одна одній те саме майно. Саме такої думки Тузов Д.О., наголошуючи на тому, що такий обов'язок продовжує існувати до тих пір, доки передане зберігається в натурі, не втрачаючи своїх індивідуальних ознак [1, с. 86]. Одразу наголосимо, що вбачається за доцільне вести мову не лише про речі, хоча, як правило, мається на увазі саме певний об'єкт матеріального світу, а й про надані послуги, адже сторона у недійсному правочині зобов'язана «в разі неможливості такого повернення (речей – автор), зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано за цінами, які існують на момент відшкодування» (ст. 236 ЦК України). На наш погляд, з позицією Тузова Д.О. можна погодити-

ся частково. Так, якщо мова йде про недійсний нікчемний правочин, то зобов'язання сторін по поверненню всього отриманого за ним, безперечно, виникає в момент його укладення. Однак, якщо недійсним визнано оспорюваний правочин, то відповідь вже не є такою категоричною. Як ми знаємо, оспорюваним є такий правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом, але він може бути (а може й ні!) визнаний таким у судовому порядку, якщо одна із сторін або зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. В першій ситуації, коли оспорювання дійсності правочину здійснюється його сторонами, то передбачити можливі наслідки виконання обов'язку за таким правочином можна вже в момент його укладання, адже сторони знають (або не знають, але мали знати) про наявність в укладеному правочині недоліки і свідомо (але не обов'язково) замовчали їх. Жодного порушення, якщо керуватися загальними нормами цивільного законодавства, вони не допустили, адже недійсність оспорюваного правочину не є безперечним його наслідком. Відповідне рішення залежить виключно від волі судді, який приймає рішення, керуючись нормами права. Щодо другої ситуації, то ініціатором припинення зобов'язальних правовідносин між сторонами і визнання укладеного між ними правочину недійсним, виступає стороння особа. Закон (ст. 215 ЦК України) називає її «заінтересована особа», однак в чому її «інтерес» законодавець прямо не вказав і, лише аналізуючи конкретні правочини, що передбачені в чинному законодавстві, можна визначити, чи можуть бути порушені в кожній конкретній ситуації права третіх осіб і які, а отже встановити наявність і характер «інтересу» у цих осіб. Однак в описаному нами випадку права безпосередньо сторін правочину також порушуються: правочин, що вони уклали між собою, в цілому відповідає вимогам чинного законодавства, і сторони стали вчинювати певні дії, спрямовані на його належне виконання. А отже, в момент передачі виконання за правочином у них не було і не мало бути обов'язку повернути одна одній так зване «передане виконання». Такий обов'язок виникає у сторін з моменту визнання судом правочину недійсним, іншими словами – офіційного визнання неправомірності виконання зобов'язання, що впливає із такого правочину. Ще один аргумент, який можна додати на підтримання нашої позиції, – це перехід права власності на передане в якості виконання за оспорюваним правочином. У випадку з абсолютно недійсним (нікчемним) правочином такий перехід юридично неможливий – нікчемний правочин не є юридичним фактом, а отже, не породжує жодних прав та обов'язків. На відміну від цього дійсність оспорюваного правочину презюмується чинним законодавством, адже в загальному вигляді, він відповідає правовим нормам і його недійсність є лише вірогідним, а не обов'язковим наслідком.

Друга різниця між реституцією та ввідикацією полягає у відмінностях у суб'єктному складі, а точніше, у обмеженості кола суб'єктів, які можуть застосувати реституцію. Щодо ввідикації, то тут такої обмеженості немає – витребувати свою річ власник або інша особа, яка володіє річчю на підставі якогось титулу (титульний володілець), має право у будь-якого незаконного володільца. На відміну від цього коло суб'єктів, які можуть

стали учасниками реституційного правовідношення суттєво обмежено. Оскільки чинне законодавство прямо не називає осіб, які мають право пред'явити реституційну вимогу, то для визначення їх кола необхідно проаналізувати норми ЦК України, якими регламентуються правові наслідки недодержання сторонами при вчиненні правочину вимог закону. Норми чинного законодавства прямо зазначають осіб, які можуть вимагати застосування реституції. Насамперед безпосередньо сторони правочину, недійсність якого і є підставою для застосування реституції; по-друге, зацікавлені особи (треті особи – суб'єкти цивільного права, чий права та законні інтереси порушуються, внаслідок укладеного між сторонами правочину); по-третє, суд – суб'єкт державної влади, який хоча і виділений в окрему категорію, однак також є зацікавленою особою, його інтерес полягає у відновленні нормального правопорядку і усуненні порушень закону. Одразу постає питання: який правовий статус цих осіб у реституційному правовідношенні? Адже з першого погляду видно, що він не є однаковим, адже інтерес кожної із зазначених осіб є різним, а отже і мета визнання правочину недійсним також різниться.

Для відповіді на ці питання, а отже підтримання або спростування нашої тези, необхідно проаналізувати положення ст. 215 ЦК України. Так, із вказаної норми випливає, що нікчемний правочин не є юридичним фактом і, відповідно, не може створювати будь-яких цивільних прав чи обов'язків. Іншими словами – абсолютна недійсність нікчемного правочину прямо встановлена законом і жодних додаткових дій (підтвержень) для правомірності та допустимості застосування реституції не вимагається. На відміну від нікчемного оспорюваний правочин не є таким, що суперечить чинному законодавству і, в цілому, презюмується його правомірність, яка може бути спростована компетентним рішенням суду. Таке рішення може бути винесено на підставі позову про визнання правочину недійсним, який подається двома категоріями суб'єктів. По-перше, це безпосередньо сторони такого правочину або одна із них, а по-друге, інша заінтересована особа. Щодо першої категорії, то тут не виникає жодних питань, адже укладення та виконання правочину, про недійсність якого вони заявляють, порушує саме їх права та інтереси. Із другою категорією не все так однозначно, адже якщо ще раз перечитати відповідне положення закону та не вставатися до якогось глибокого аналізу та тлумачення, то виявляється, що подати позов про визнання правочину недійсним може будь-яка особа, оскільки що таке «заінтересованість» і які її межі, законодавчо не встановлено.

На нашу думку, відповідь на питання, чи може сторіння (адже, в цілому, вона не має жодного відношення до правочину) особа пред'явити вимогу про визнання правочину недійсним, а отже розраховувати і на реституцію, є прямо залежним від того, в чому саме полягає її інтерес від таких дій. Вбачається, що заінтересованість особи, яка не є стороною у правочині, про визнання якого недійсним вона заявляє, має місце в тому разі, якщо наслідки виконання обов'язків за таким правочином порушують її права або зачіпають якість інтереси. Вимога будь-якої особи повинна бути дійсною, законною та обґрунтованою.

Можливість витребування майна за допомогою виндикаційного позову залежить від добросовісності чи недобросовісності набувача речі (на момент пред'явлення позову – її володільця). Щодо недобросовісного набувача (особа, яка знала або повинна була знати, що відчужувач, у якого вона отримала майно, не мав права його відчужувати), то тут закон є категоричним – така особа зобов'язана негайно повернути майно особі, яка має на нього право власності або інше право відповідно до договору або закону, або яка є добросовісним володільцем цього майна. У разі невиконання недобросовісним володільцем цього обов'язку заінтересована особа має право пред'явити позов про витребування цього майна (ст. 400 ЦК України).

На відміну від однозначної позиції у випадку із недобросовісним набувачем, з разі добросовісності набувача (ним визнається особа, яка не знала і не мала знати про те, що відчужувач майна не має права здійснювати відповідні дії по передачі такого майна) законодавець розмежував можливість витребування майна від такої особи залежно від, скажемо так, «платності набуття». Так, якщо майно було набуто безвідплатно від особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках (ч.3 ст.388 ЦК України). Якщо ж майно за відплатним договором придбане в особу, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати, власник має право витребувати це майно від набувача лише у випадках, визначених нормою ст. 388 ЦК України. Таким чином, пред'явлення виндикаційного позову можливе лише у випадках, чітко визначених законом, на відміну від цього, можливість пред'явлення реституційної вимоги не має таких обмежень. Іншими словами, неможливість витребування речі у добросовісного набувача за оплатним правочином, позбавляє реституцію тієї переваги, яка могла виправдати конкуренцію досліджуваного нами цивільно-правового інституту та виндикаційного позову, відповідачем по яким є третя особа.

Оскільки питання щодо співвідношення реституції та виндикації досить жваво обговорюється сучасними цивілістами, то і однозначної позиції щодо місця даних цивільно-правових інституцій в системі цивільного права не сформовано. Так, досліджуючи правове становище добросовісного набувача у правочині та способи захисту його набутої власності, деякі автори спростовують загальноприйняте положення, що добросовісний набувач є власником речі, а отже захищається від будь-яких вимог щодо її витребування. Вище ми вже вказували на виключення із даного правила та перелічили випадки, коли таке витребування допускається в силу прямої вказівки закону, тому не будемо повторюватися. Отже, як зазначає Скловський К.І., «не право власності обумовлює захист, а захист обумовлює право власності, останнє виникає у набувача за давністю володіння, тобто тому, що протягом певного строку річ не може бути у нього вилучена [4, с. 38]. На думку Вітрянського В.В., визнати виникнення права власності у добросовісного набувача також не виявляється можливим: «недійсний правочин з моменту його вчинення не викликає жодних правових наслідків, а отже і титулу власника у добросовісного набувача» [5, с. 654].

На думку автора даного дослідження, окреслена позиція вказаних науковців спростовується тією обстави-

ною, що добросовісний набувач є захищеним від витребування речу на підставі виндикаційного позову саме з тієї причини, що він вже став її власником. Аналогічної точки зору і Тузов Д.О., адже якщо погодитися із позицією Скловського К.І. та Вітрянського В.В., то, фактично виходить, зазначає він, що приналежність речі і право власності набувача будуть повністю залежати від бажання позивача, від того, яка саме вимога буде ним обрана. Якщо позивач зупинить свій вибір на реституції, яка надає можливість витребувати річ, набувачеві прийдеться повернути останню своєму контрагенту, що буде свідчити про відсутність у нього права власності на дану річ. Якщо ж позивачем буде обрана виндикація, то набувач захищений від пред'явленої до нього вимоги, а отже повинен вважати себе власником [1, с. 91]. На наш погляд, процитована точка зору є досить обґрунтованою, адже наявність будь-якого правовідношення, його виникнення, розвиток тощо, не може бути поставлено у залежність від особистого вибору одного із його учасників.

Таким чином, наявність або відсутність добросовісності третьої особи, яка отримала річ на підставі оплатного правочину, визнаного недійсним, не впливає на можливість застосування реституції між нею та власником речі. А отже, єдиним випадком допустимості застосування реституції залишається правовідношення між сторонами недійсного правочину, внаслідок наявності якого сторони (або одна із них) і вимагає відновити своє попереднє становище. Особою, яка вимагає повернення майна – позивачем, завжди буде його власник або інший титульний володільця, а відповідачем – набувач, контрагент за правочином, який незаконно отримав майно у своє володіння.

На нашу думку, слід погодитися з висновками вітчизняних науковців щодо співвідношення виндикації та реституції, які насамперед зазначають, що «цивільне законодавство України не втілює в собі принцип привілейованого захисту речового права перед зобов'язальним або протилежний принцип» [6, с. 836]. На думку цих же авторів, колізія між нормами речового та зобов'язального права за законодавством України повинна вирішуватися відповідно до загальних правил правозастосування.

Аналізуючи конкуренцію цивільно-правових інститутів виндикації та реституції, автори науково-практичного коментарю до цивільного законодавства України не заперечують, що з вимогою про витребування майна може бути пов'язана вимога про визнання правочину недійсним. Якщо ж вимога буде задоволена, то зацікавлена особа має право пред'явити позов про витребування (повернення) майна, яке є предметом цього недійсного правочину. Але такий позов не належить до категорії виндикаційних..., оскільки він ґрунтується на ... спеціальних нормах ЦК України. Відповідно до ст. 387 ЦК України, позов може бути пред'явлений тільки тоді. Коли відповідач незаконно заволів річчю. Якщо відповідачеві річ передана позивачем, останній може витребувати річ, пред'являючи позов або про визнання правочину недійсним і про повернення сторін до первісного майнового стану, або про розірвання договору і про покладення на відповідача обов'язку повернути раніше передану за договором річ, або про повернення речі у зв'язку з односторонньою (передбаченою законом) відмовою від дого-

вору, або про повернення в натурі безпідставно набутого майна... [6, с. 837].

Враховуючи зазначене вище, вбачається, що пред'явлення ввіндикаційного позову у вказаних випадках не виявляється можливим, адже для захисту права в такому разі повинні застосовуватися інші спеціальні норми і, відповідно, передбачені ними способи захисту цивільного права. Однак, з іншого боку, якщо річ шляхом двох або більше правочинів виявилась у володінні особи, якій передав її не власник, а інша особа, то власник не повинен вимагати визнати недійсним всього ланцюгу правочинів, або частини правочинів, або останнього правочину, внаслідок яких річ виявилась у незаконному володінні відповідача. Адже в силу спеціального правила ст. 387 ЦК України власник наділений правом пред'явити ввіндикаційний позов про витребування майна із чужого незаконного володіння, не вдаючись до пред'явлення позову про визнання правочину недійсним.

Наступна обставина, яка спростовує конкуренцію цивільно-правових інститутів реституції та ввіндикації, має практичний характер. Так, безпосередньо під час реалізації власником правомочностей, які випливають із права на ввіндикаційний або реституційний позови, проявляється перевага останнього способу захисту порушеного права. Такий висновок можна зробити з тієї причини, що особа, яка є стороною у недійсному правочині і яка вимагає повернення їй речі, визначеної індивідуальними ознаками, як правило, є її власником. Однак, оскільки в деяких випадках (зокрема, коли мова йде про рухомі речі) досить важко довести особі своє право власності на річ, то більш раціонально застосувати саме реституцію, адже вона не потребує такого доведення.

Наступна відмінність реституції та ввіндикації полягає у різному характері легітимації (в пер. з лат. *legitimus* – визнання права, документа). Володарем активної легітимації за реституційним позовом може бути також і особа, яка не є власником майна, переданого за недійсним правочиним [7, с. 51]. На відміну від ввіндикації, яка є засобом захисту, що ґрунтується виключно на праві, реституція – це правоохоронний засіб, який спитається лише на сам факт володіння річчю до моменту передачі її за недійсною підставою, а також власне таку передачу. Як ми вже зазначали раніше, формально вимагати застосування реституції може будь-яка заінтересована особа (ст. 216 ЦК України), навіть якщо вона спочатку незаконно заволоділа майном, а потім передала його третій особі (така передача сама по собі вже є незаконною, адже відсутня підстава).

Висновки. Таким чином, підтримуючи проаналізовані в даному параграфі доводи вітчизняних та зарубіжних цивілістів, автор вбачає за доцільне погодитися із твердженням, що реституція (а точніше її різновид – реституція володіння) співвідноситься із ввіндикацією як приватне і загальне, адже обидва способи захисту є ні чим іншим, як синонімічні назви однієї вимоги – позову про витребування майна із чужого незаконного володіння.

Література:

1. Тузов Д. О. Реституція в гражданском праве : дис. ... на соиск. уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 / Д. О. Тузов. – Томск, 1999. – 211 с.
2. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда их неосновательного обогащения / Е. А. Флейшиц. – М. : Госюриздат, 1951. – 240 с.
3. Гражданское право : учебник. Часть 1. Изд. 3-е, перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 1998. – 632 с. – С. 474; Скловский К. И. Собственность в гражданском праве : учебно-практическое пособие / К. И. Скловский. – М. : Дело, 1999. – 512 с. – С. 107.
4. Скловский К. И. Защита владения, полученного по недействительной сделке / К. И. Скловский // Хозяйство и право. – 1998. – № 12.
5. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 682 с.
6. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: В 4-х т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Рогань. – Т. 1. – К. : А.С.К.; Севастополь: Ін-т юридичних досліджень, 2004. – 928 с.
7. Амфитеатров Г. Н. Война и вопросы вивдикации / Г. Н. Амфитеатров // Учен. зап. ВІУОН. Вып. III. – М. : Госюриздат, 1945. – 209 с.

Иваненко М. А. Соотношение правовых институтов реституции и вивдикации в гражданском праве Украины

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопроса места реституции в системе схожих по правовой конструкции институтов гражданского права Украины. Анализируя нормы права, которые регламентируют порядок и основания применения реституции, автор очертил особенности соотношения данного гражданско-правового института с такими правовыми категориями, как вивдикация, кондикция, неосновательное обогащение. Кроме этого, в данной статье сделана попытка выделить виды реституции – реституцию владения и компенсационную реституцию, в зависимости от особенностей предмета сделки – того, что передается в качестве исполнения по недействительной сделке. Осуществив данное исследование, автор пришел к выводу, что реституция хотя и имеет схожие с другими институтами гражданского права черты, является самостоятельным способом защиты и восстановления нарушенного права.

Ключевые слова: реституция, реституционный иск, неосновательное обогащение, вивдикация, кондикция.

Ivanenko M. The ratio of legal institutions of restitution and vindication in the civil law of Ukraine

Summary. This article considers the question of the place of restitution in a system of similar legal structure in civil law of Ukraine. Analyzing the rule of law that shows how to use restitution, the author outlined the features of the relation of this civil-law institution with such legal categories as vindication, unjust enrichment. In addition, this article attempts to highlight the types of restitution – restitution of ownership and compensatory restitution, it depends on the characteristics of the object of the transaction. In this article author came to the conclusion that the restitution is an independent way to protect and restore the violated rights.

Key words: restitution, restitution claim, unjust enrichment, vindication, a claim of unjust enrichment.